

військової залоги мав право не затверджувати і змінювати вже оголошені вироки суду. Від нього залежали допущення на судові засідання захисників, віддання справи до суду, призначення засідань судів¹.

Надійшла до редколегії 25.03.01

*Л. Маймескулов, професор НЮА України,
О. Ващенко, аспірант*

З протоколів губернської НК

Однією з актуальних проблем сучасної науки історії держави і права є вивчення нашого недавнього минулого. Йдеться про радянський період історії України. Це може здатися дивним, якщо взяти до уваги ту кількість досліджень, що було розпочато й опубліковано за майже 80-річний період існування радянської влади. Не заперечуючи значущості проведеної роботи, зазначимо, однак, що більша частина досліджень відображала ту «самосвідомість епохи», про яку цілком справедливо говорив К. Маркс: «Як про окрему людину не можна судити на підставі того, що сама вона про себе думає, так і про епоху не можна судити за її самосвідомістю». Феномен «радянської влади» ще не розкритий до кінця, особливо це стосується практичного механізму влади. Тут необхідні ще значні емпіричні дослідження, які б могли служити надійною базою для узагальнень і висновків. У цьому сенсі певний інтерес становить дослідження тієї ролі, яку відігравали в механізмі радянської влади її «спецслужби» — НК, ДПУ, КДБ. У цьому ключі розпочате невелике приватне дослідження, що пропонується читачеві.

Ця стаття підготовлена на підставі вивчення документів Харківської губернської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією (ХГНК) за 1920–1921 рр. і є, власне кажучи, коментарем до поданої нижче таблиці, що містить статистичний аналіз каральної політики радянської влади в

¹ Див.: *Гондельвейзер А. А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. — М., 1930. — С. 40–42.*

Україні (Харківській губернії) після закінчення громадянської війни.

Наведені в таблиці дані складені на підставі оброблення протоколів судових засідань Колегії ХГНК і можуть становити інтерес для тих, хто вивчає історію карного права, каральної політики радянської влади, правосвідомість і менталітет тодішніх суддів революції — чекістів, взагалі історію далеко ще не вивченого феномена, відомого як «радянська влада».

Історику, що вивчає архіви НК, рідко пощастить знайти в них протоколи судових засідань колегій цих установ, — ці документи або загублено в давні роки, або знищено, або ще не відкрито. Такі протоколи нам удалося знайти в Архіві Харківського обласного комітету комуністичної партії України (колишньої). НК мали найтісніші зв'язки з партійним керівництвом. Протоколи судових засідань НК, як і багато інших документів, обов'язково надходили до парткомів на контроль, після чого поверталися до органів НК. Через недогляд протоколи судових засідань ХГНК за період з 31 травня по 6 вересня 1920 р. не були повернуті і залишилися в партійному архіві. Тут збереглося чимало й інших документів НК і ДПУ, що проливають світло на взаємини партії та охоронних органів: кадрову політику, контроль, забезпечення збору негласної інформації (в тому числі в партійних організаціях), політичне становище в країні, настроїв в різних колах населення та ін., — потік документації з усіх проблем надходив від ХГНК до Губпарткому. У разі, якщо злочини вчинялися комуністами, вироки до вищої міри обов'язково направлялися на остаточну санкцію до Губпарткому чи безпосередньо до його Контрольної комісії.

Всього в партійному архіві зберігся 21 протокол судових засідань Колегії ХГНК. Протоколи йдуть один за одним без пропусків і служать досить репрезентативним матеріалом для охоплюваного ними часу. Слід, проте, застерегти, що наведені в таблиці дані відображують лише санкції вироків, але останні не завжди виконувалися, особливо вироки до вищої міри покарання. Існувало кілька формул вироку до вищої міри: «розстріляти умовно», «розстріляти», «розстріляти за 24 години», «розстріляти за 48 годин». Перша формула передбачала залишення під загрозою розстрілу в разі вчинення нового тяжкого злочину. В іншому випадку доля засудженого залежала від

вищого органу НК чи парткому або інших обставин (наприклад, виявлялося, що засуджений був гарним шевцем, кравцем і міг бути використаний у майстернях НК). Дві останні форми означали безумовний розстріл.

Щоб не обтяжувати публікацію безліччю посилань, відзначимо, що наведені в таблиці дані мають своїм джерелом Архів Харківського обласного комітету комуністичної партії України, фонд № 1, справа 221. Усі фактичні дані взяті з протоколів, що зберігаються в цій справі. Тут же зберігаються листування ХГНК з Губпарткомом стосовно кадрових питань, оперативна інформація для партійних органів, протоколи партійних зборів чекістів, інші документи, котрі свідчать, що НК була, власне кажучи, бойовим оперативним органом комуністичної партії, який був цілковито підзвітний їй і підтримував з партійним керівництвом повсякденний зв'язок.

У тих випадках, коли використовуються інші джерела, це буде спеціально застережено. Становить інтерес склад судових засідань Колегії ХГНК. Тут зустрічаються імена С. Шварца (перший голова Всеукраїнської НК, кадровий більшовик, направлений свого часу на роботу до органів НК України В. Леніним), Реденса (визначний діяч НК-ДПУ-ДКВС, згодом розстріляний), відомих в Україні чекістів Маницького (можливо, це Малицький), Іванова, Вальтера, Абаша, Крайнього та ін.

На судових засіданнях Колегії були присутні, як правило, представники Губюсту, Ревтрибуналу, Губвиконкому, нерідко — Губпарткому. В обов'язковому порядку були присутні голова ХГНК чи його заступник, хто-небудь із членів Колегії, її секретар. Нерідко справи розглядалися не на Колегії ХГНК, а на Колегії її Секретно-оперативного відділу (СОВ). СОВ самостійно засуджував до різних строків позбавлення волі чи припиняв справи, але якщо засуджував до розстрілу, справа направлялася до Великої колегії, тобто до ХГНК. Один примірник протоколу засідання Колегії обов'язково надсилався до Губпарткому для ознайомлення, після чого повертався до ХГНК. Як видно з матеріалів справи, Губпартком міг призупинити виконання вироку і запропонувати свій варіант вирішення справи.

Всього в судових засіданнях за 21 протоколом з травня по вересень 1920 р. було розглянуто 650 справ на 849 чоловік.

Справи розглядалися за доповідями слідчих. У меморандумі слідчого, яким завершувалося слідче провадження, опи-

сувалася фабула справи, наводився короткий аналіз доказів, указувалася кваліфікація злочину і пропонувалися санкції. В особі слідчого поєднувалися і обвинувач, і своєрідний адвокат: нерідко в меморандумі наводилися виправдувальні дані і пропонувався виправдувальний вирок за формулою: «за недоведеністю» злочину. З матеріалів НК-ДПУ, прокуратури випливає, що на початку 20-х років виправдувальний вирок не ставився в провину правоохоронним органам і був звичайною справою. Як видно з таблиці, понад 28% справ закінчувалися виправдувальними вирокami НК. Значний відсоток виправдувальних вироків пояснюється, звичайно, не лібералізмом чекістів, а тією обставиною, що оперативні підрозділи НК затримували і заарештовували людей, що називається, «із запасом», для перевірки. Осіб, що не становили інтерес для чекістів, згодом звільняли або в процесі розслідування, або на судовому засіданні.

Звичайно Колегія розглядала на одному засіданні кілька десятків справ. Так, 31 травня 1920 р. Колегія ХГНК у складі Маницького, Шварца, Герасимова і Вальтера розглянула на одному засіданні 58 справ на 96 чоловік. 11 обвинувачених були засуджені до розстрілу, в основному за кримінальний бандитизм, 26 звільнені «за недоведеністю», 6 справ направлени на дослідження, 6 — до ревтрибуналу, 7 обвинувачуваних передані до комісії з амністії, 11 обвинувачуваних відправлені в концтабір «до закінчення громадянської війни». До позбавлення волі засуджені: на 2 роки — 3 чоловіки, на 1 рік — 4, на 6 місяців — 12, до Губернського комітету по боротьбі з дезертирством (Губкомдезертир) передано 4, до психіатричної лікарні — 1.

Характерним для каральної політики часів громадянської війни є звичайність страти — розстрілу. Останній широко застосовувався всіма учасниками громадянської війни. Світова і громадянська війни з їх мільйонними жертвами підірвали уявлення про цінність життя людини, страта стала звичайним засобом вирішення проблем, що виникали. Розстрілювали білі, розстрілювали червоні, грабувала і бешкетувала знаменита Перша Кінна армія, так само — Добровольча армія, розстрілювали заградзагони і продзагони, розстрілювали надзвичайні комісари. Дивуватися доводиться не тому, що Колегія НК розстрілювала, а тому, що при цьому не були ототожно

втрачені принципи вини й обґрунтованості вироку. Крім того, необхідно відмітити широке застосування чекістами коротко-строкових заходів позбавлення волі, штрафів, амністування. Доцільно навести декілька прикладів, що характеризують підхід ХГНК до оцінки того чи іншого роду злочинів, особи злочинця, проблеми обґрунтованості вироку. Кожна справа, розглянута чекістами, є частиною тієї картини, яку являв собою тил громадянської війни.

Справа № 1611 по обвинуваченню Бугаєнка А. К. у службі в денікінській варті і побитті заарештованих: «За доведеністю обвинувачення, а саме: гр. Бугаєнко служив у денікінській варті помічником пристава, бив заарештованих, жорстоко переслідував радянських працівників, багатьох заарештованих катував батогами, шомполами і прикладами, при відступі білих утікав з ними. Беручи до уваги, що Бугаєнко ще за царського режиму служив урядником і ще тоді проявив себе ворогом народу — Бугаєнка Андрія Карповича розстріляти. Вирок виконати за 24 години».

Справа № 2138 по обвинуваченню Полянчика М. А. у службі в білих. Обвинувачений — колишній городовий, при гетьмані добровільно служив у варті, при Петлюрі — у петлюрівській міліції, при Денікіні — у державній варті. При цьому «бив заарештованих, проводив обшуки та арешти радянських працівників та їх сімей, знущався з них і нагонив страх на всю волость, де він служив». Колегія ухвалила: «За доведеністю обвинувачення гр. Полянчика М. розстріляти. Вирок здійснити за 24 години».

Справа № 1786 по обвинуваченню гр. Волкова Д. А. у бандитизмі: «за доведеністю обвинувачення, а саме: гр. Волков був затриманий на місці злочину при нападі на гр. Котина, який проходив вулицею, з метою його пограбувати і беручи до уваги, що Волков бандит-професіонал, починаючи з 1909 р. увесь час притягався за грабежі і нальоти, у 1913 р. засуджений на 10 років каторги за розбійний напад, але був звільнений лютневою революцією, і, вважаючи, що Волков невинуватий бандит-рецидивіст, гр. Волкова Дмитра Андрійовича розстріляти. Вирок здійснити за 24 години».

Нерідко самі чекісти вводилися в спокусу і зловживали своїм становищем. Вироки в цьому разі були категоричні. Так, у справі 4050 співробітники районної транспортної НК

Нінішаєв, Глікін, Соколов, які брали участь у крадіжках і збройних грабежах разом зі скупниками награбованого Кнобелем Д. і Кнобелем Р. засуджені до розстрілу (Фонд № 1, справа 549, арк. 1); у справі 3782 стосовно співробітника Губнк Кундіна Г. К., який привласнив 30 аршинів мануфактури і дві пари черевиків, винесено вирок: «За доведеністю обвинувачення гр. Кундіна, як чекіста, розстріляти. Але, беручи до уваги амністію П'ятого Всеукраїнського з'їзду, вищу міру покарання замінити п'ятьма роками громадських примусових робіт з позбавленням волі і відправленням у Донбас» (Фонд № 1, справа 549).

Судячи з протоколів НК, значна частина розстрілів припадає на тяжкі кримінальні злочини — бандитизм, розбої, грабежі, рецидивну злочинність; розстрілами каралися збройний опір радянській владі, відверті ворожі дії — видача радянських і партійних працівників, активне співробітництво з охранкою, дореволюційне провокаторство; а також великі службові розкрадання, великі хабарі, розтрати. Ось приклад «некатегоричного» розстрілу. У справі 103 Чернявський П. Я. за участь у грабежах і проживання за чужими документами був 5 липня 1920 р. засуджений до «простого» розстрілу. Але у цьому разі з розстрілом, як видно, не квапилися: 31 липня його справа була знову розглянута Колегією ХГНК, і розстріл було замінено ув'язненням у концтаборі строком на 6 місяців з використанням на роботах у шевській майстерні ХГНК.

Становлять інтерес вердикти у справах, де обвинувачені, хоча і служили в білій армії, не виявили особистої ворожості до радянської влади та її представників. У такого роду справах виносилися, як правило, виправдувальні вироки. Так, у справі 3433 за обвинуваченням Щербініна Ф. Г. у службі в білих та гетьмана Колегія ухвалила: «За доведеністю, що гр. Щербінін, служачи у варті, не зловживав своїм службовим становищем, справу слідством припинити і здати до архіву (Фонд № 1, справа 549, арк. 27). Аналогічні постанови винесені у справах 3784, 3628, 3687, 3668, 3617 та ін.

Цікаві також справи, щодо яких члени Колегії не дійшли спільної згоди. У таких випадках справи направлялися до вищої інстанції — ВУНК. Так, у справі 1441 по обвинуваченню чекіста Теплякова А. І. у проведенні незаконного обшуку і вилученні речей у гр. Грінберга два члени Колегії висловилися за

розстріл, два — за передачу справи до ревтрибуналу, «враховуючи недостатню поінформованість Теплякова і щире каяття», один член Колегії — за «умовний розстріл» із застосуванням амністії. Справу було надіслано до Центрального управління НК. Аналогічні постанови були винесені у справах 1238, 1753 та ін., де Колегія не дійшла до спільної згоди.

Надзвичайно характерною рисою каральної політики початку 20-х років є часте застосування амністії. Справи по амністії розглядала Комісія з амністії, що складалася з тієї ж Колегії ХГНК за участю представників Губюсту і Губвиконкому. Так, 24 листопада 1920 р. Комісія з амністії у складі Реденса, Вальтера, Потапова, зав. Губюстом Фалькефича, секретаря Президії ХГНК Носкова розглянула 153 справи, подані на амністію. Всього було амністовано 111 чоловік, у тому числі засуджених до «простого» розстрілу ще у вересні 1920 р. Всі амністовані були засуджені за агітацію проти радянської влади, жінки майже всі засуджені за спекуляцію, всі арештовані за телеграмою ВНК «як поляки». Не підлягали амністії засуджені за крадіжку, хабарі, бандитизм, вимагання, самочинні обшуки, втечу з білими.

Оперативна діяльність ХГНК була, звичайно, набагато ширшою за ту, що відображена в судових протоколах. Так, підсумкові дані оперативної діяльності ХГНК за липень 1920 р. виглядають так: проведено операцій — 1300, заведено справ — 1120, справ завершено — 865, у слідстві справ — 365, проведено арештів — 647, усього звільнено — 528, під підписку — 17, за постановою НК — 142, за постановою «трійки» — 369. При цьому були застосовані такі санкції: розстріляних і померлих (всього) — 26, до концтабору направлено всього — 171, з них до кінця громадянської війни — 19. На різні строки (звичайно це від 5 років до 3 місяців) — 152, направлено на фронт — 8, передано до ревтрибуналу — 60, до народних судів — 8, відправлено до інших установ — 82.

За характером справ дані наведено таким чином:

Бандитизм: заведено справ — 68, завершено — 23, розстріляно — 5, ревтрибунал — 4, концтабір до закінчення громадянської війни — 2, звільнено — 12. Підозрілі особи: заведено справ — 67, завершено — 37, розстріляно — 7. Спекуляція: заведено справ — 235, завершено — 111, трибунал — 11, концтабір — 42, звільнено — 50. Зберігання зброї: заведено справ —

15, завершено — 10, у слідстві — 5, розстріляно — 2. Щодо по-
 льяків: 11 справ завершено. Видача комуністів: 24 справи завер-
 шено, розстріляно — 3, ревтрибунал — 9. Щодо правих партій:
 у слідстві — 2 справи. Щодо анархістів: у слідстві — 1 справа.
 Служба в білій контррозвідці: завершено — 24 справи, роз-
 стріляно — 5, до ревтрибуналу — 2; контрреволюція: заведено
 справ — 87, завершено — 67, у слідстві — 20, розстріляно — 2,
 до ревтрибуналу — 13, до інших установ — 20. Щодо буржуазії:
 заведено справ — 418, завершено — 418, звільнено за постано-
 вою трійки — 369, до концтаборів на різні строки — 49. Щодо
 шпигунства: завершено справ — 8, у концтабір до закінчення
 громадянської війни — 1, на різні строки — 2. Щодо пияцтва:
 заведено справ — 21, завершено 7, у слідстві — 14, звільнено —
 5. Щодо саботажу: заведено справ — 8, завершено — 5, до конц-
 табору на строк — 1. Розкрадання: заведено справ — 18, за-
 вершено — 12, до ревтрибуналу — 3, на фронт — 1, до конц-
 табору — 4. Хабарі: заведено справ — 48, завершено — 11, до
 ревтрибуналу — 1, до нарсуду — 2. Дезертирство: заведено
 справ — 18, завершено — 8, розстріляно — 1, до ревтрибуналу —
 3, до нарсуду — 1, до інших установ — 1. Посадові злочини: за-
 ведено справ — 71, завершено — 46, звільнено — 25, концтабір
 на різні строки — 13, до ревтрибуналу — 1, народний суд — 2.
 Щодо «зради» — порожня графа (справа 76, арк. 143).

Судова діяльність ХГНК з травня по вересень 1920 р. ха-
 рактеризувалася такими зведеними даними.

У протоколах НК згадуються такі злочинні діяння: банди-
 тизм (у справах він не розрізняється на політичний і криміналь-
 ний, та й на практиці їх важко було розмежувати), контррево-
 люція (цей склад у справах не конкретизується), повстання,
 контрреволюційна агітація, служба в білогвардійських части-
 нах, видача радянських працівників, участь у каральних заго-
 нах, провокаторство, шпигунство, участь у страйках, дискреди-
 тація радянської влади, посадові злочини, незаконне зберіган-
 ня зброї, дезертирство, підробка документів, хабарництво,
 зберігання золота і срібла, грабіж, спекуляція, крадіжка.

Переслідувалися також особи з «темним минулим» і «осо-
 би польської приналежності». Останнє зрозуміло, якщо враху-
 вати, що Україна зазнавала напад Польщі в союзі з Петлю-
 рою. Нерідко оперативні органи ХГНК затримували і заареш-
 товували й з інших мотивів: «за приховування речей», «за

приховування надлишків», «за вступ на радянську службу з метою ухилення від трудової повинності». Зустрічаються випадки арештів по обвинуваченню в тому, що особа «є великим власником». Є й випадки втручання органів НК у суто партійні справи. Так, Лапчинський Г. Ф. був заарештований і обвинувачений «як член партії комуністів у прагненні створити в цій партії розкол». Колегія СОВ ухвалила 29 липня 1920 р.: «Лапчинського Г. Ф. як шкідливу особу для радянського будівництва на Україні вислати до Москви». Колегія ХГНК ухвалила 30 листопада 1920 р. Лапчинського Г. Ф. з-під варті звільнити і відправити до Москви з заборобою повертатися в Україну.

Дані, наведені в таблиці, дозволять читачеві зробити власні узагальнення, ми ж укажемо лише на деякі особливості тодішньої кримінально-правової політики. Велику частину злочинів складали спекуляція (40,8%), бандитизм (14,7%), контрреволюція (8,1%), посадові злочини (7,6%).

Привертає до себе увагу значна частка виправдувальних вироків (28,3%), відправлених на дослідження справ (8,2%), короткострокових позбавлень волі (від 1 року до 3 місяців — 18%). Разом з тим значну частку санкцій становлять вирок до розстрілу (8,36%). Тут необхідно враховувати умови громадянської війни і розгул кримінального бандитизму. З політичним бандитизмом (тобто збройною боротьбою селянства проти продрозверстки) боролася (безуспішно) ціла армія під командуванням Фрунзе; на частку НК залишався, як це видно зі справ, кримінальний бандитизм, який нерідко був уламком бандитизму політичного.

В основному, наведені тут результати аналізу каральної діяльності ХГНК є трохи несподіваними. Вони відрізняються від того стереотипу, що міцно утвердився в оцінках діяльності НК.

Йдеться не про «лібералізм» ХГНК, — якобінці російської революції як і їх французькі предтечі, лібералами аж ніяк не були, — а про те, що каральна політика ХГНК не була сліпим виконанням деяких каральних директив. Революція ще дихала, і органи НК діяли в рамках її плебейської правосвідомості, що не виключало поряд із класовим терором деяких мотивів справедливості. Чекісти ще не стали чиновниками від гільйотини. Можливо, саме тому Сталіну знадобилося розстріляти 20 тисяч чекістів напередодні «великої чистки» 30-х років. Які особливі наради і сумної пам'яті «трійки» 30-х років насміли-

лися б відпускати на волю 28% своїх жертв чи обмежуватися тримісячними арештами?

У цілому ж для людини, знайомої з характером репресій у благополучні і мирні 1937–1938 рр., не може не впасти в око різкий контраст між каральною політикою чекістських органів після закінчення громадянської війни і каральною політикою в роки «наступу соціалізму на всьому фронті», коли без суду і слідства було розстріляно за задалегідь розверстаним Політбюро і НКВС планом 681 692 чоловік і відправлено на повільну смерть до концтаборів ще 634 870 чоловік, яких пощадили свого часу громадянська війна і чекісти Дзержинського¹.

З'ясування причин такого контрасту — тема окремого дослідження.

Надійшла
до редколегії 25.03.01

Ставиться за вину	Розстріл	Концтабір до закінчення громадянської війни	Особливий склад — 1 рік	Особливий склад — 6–3 міс.	Варті заручником	Відправити до реєнтрбуналу	Відправити до особливого відділу
Бандитизм	34	2	18	6	2		8
Контрреволюція	5	4	6	9	5	2	8
Повстання							6
Агітація			1	1	1		
Білогвардійщина	13	3	2				1
Видача радянських працівників	8		1				14
Каральний загін				1	1		
Провокація							
Шпигунство				3	2		
Страйк				1			
Дискредитація радянської влади	1			1	3		4
Посадові злочини	6		1	3	9		
Протизаконне зберігання зброї «Темне минуле»			1				1
Дезертирство			1				
Підроблення документів		1		2	3		4
Поляк				3	6		
Хабарі	2	1	7	2			2
Зберігання золота і срібла					1		
Грабiж							3
Спекуляція	1	7	45	44	45		16
Крадіжки	1		4	1			5
Всього	71	18	87	77	78	2	72
%	8,36	2	10,2	9	9		8,3

¹ Див.: Вітчизняні архіви. — 1992. — № 2. — С. 28–29.

Таблиця
статистичного аналізу
каральної політики радянської влади
в Харківській губернії

Відправити до УНК	Передати до народного суду	Контрибуція	Відправити до армії	Штраф	Заборона займати посади	Дослідувати	Звільнити за недовіденістю	Амністія	По за законом	Усього	%
		1		4		0	38	1		125	14,7
		1				17	11	1		69	8,1
			15			4				25	2,9
		1					2			6	0,7
						1				20	2,3
		1				3	1			18	3,3
					1		8			11	1,3
4					2	4				15	1,7
							4	6		11	1,3
						1				10	1,8
							40	6		65	7,6
		2			1		1			5	0,58
					1		6			8	0,9
3		1		16		3	1			25	2,3
				5		2	2			19	2
							2			11	1,3
		2			1		3			20	2,3
					1					2	0,23
	1									4	0,47
1		7		2	17	20	117	22	2	347	40,8
1		2				4	5			23	2,7
9	1	18	15	27	24	70	241	36	2	849	
1		2	1,7	3,1	2,8	8,2	28,3	4,2			100